

Gotlandi lehtede eestikeelsed veerud 1944. aasta sügisest – täiendus eesti ajakirjanduse ajaloole ja rahvusbibliograafiale

Mait Talts*

Elmise kümnendi lõpul (2009) nägi ilmavalgust kauaoodatud, pikka aega töös olnud Teise maailmasõja aegset perioodikat käsitlev Eesti rahvusbibliograafia köide „Eesti perioodika 1941–1944“¹. Selle koostajaks on Rahvusraamatukogus töötanud Külli Kaunissaar, kelle põhjalikust ja pühendumist nii keeruka perioodi kaardistamisel tunnustati Eesti Raamatukoguhoidjate Ühingu ja Tallinna Ülikooli bibliograafiaauhinnaga aastal 2010. Eelkõige hinnati tema põhjalikkust kummagi sõdiva poole halvasti säilinud ja kohati segadustki külvava numeratsiooniga propagandatrükiste, aga ka ajastule iseloomulike pörandaaluste ja poolpörandaluste väljaannete kaardistamisel. Varased väliseesti väljaanded (eelkõige aastast 1944) polnud nendega võrreldes just see kõige suurem häda.

Kuid juba tookord tõstatus väliseesti väljaannetega seonduvalt üks huvitav probleem. Tänu Hugo Salasoo ja Vello Salo koostatud bibliograafiale „Välis-Eesti perioodika 1944–1975“² oli üsna ebamääraselt teada, et mõned Rootsi lehed avaldasid 1944. aasta sügisel eestikeelseid paadipõgenikele mõeldud materjale. Paraku otsustati Rahvusraamatukogus tookord, et sõjaaja perioodika köide eestikeelseid materjale järjekindlalt avaldanud Rootsi lehti ei puuduta. Põhjenduseks toodi täiesti arvestatava asjaolu, et tegemist pole ju iseseisvate väljaannetega. Anne Valmas³ on ühele väliseesti ajaleheartiklile⁴ viidates kirjutanud, et regulaarsele eestikeelsele põgenikeajakirjandusele panid aluse Gotlandi lehed, kuid kas vaid need, või oli ka teisi lehti 1944. aasta sügisel, polnud päris selge. Rahvusbibliograafia köite koostaja Külli Kaunissaar komandeeriti omal ajal küll Helsingisse (nn. soomepoiste lehti uurima), kuid mitte Stockholm. Seetõttu otsustasin ühel 2016. aasta suvepuhkuse päeval sõita Stockholm, et sealses *Kungliga Biblioteket*'is saada selles küsimuses veidi selgust.⁵

Mis siis õnnestus kindlaks teha? Et töö mikrofilmidega on arusaadavalt tülikas ja aeganõudev, piiritlesin oma ülesande üksnes 1944. aasta lehtedega. Arusaadavalt domineerisid Rootsi maakonnalehtedes 1944. aastal sõjaga seotud teemad. Ka sündmused Baltikumis sõjateatris ning eestlaste massilise põgenemise algus pälvisid vääriliselt tähelepanu, kuid tuleb tunnistada, et Soome sündmustele (mis olid ka üksjagu huvitavamad!) ja Soome sõdalaste teemale pöörati mõnevõrra rohkem tähelepanu. Mõned eesti põgenikega seotud materjalid (nt. üks emotsionaalne foto isukalt söövatest põgenike lastest) jõudsid paljudesse Rootsi lehtedesse (nt. *Norrtelje Tidning*,

* Mait Talts (1964), rahvusvaheliste suhete instituudi assistent, Tallinna Tehnikaülikooli majandusteaduskond, Akadeemia tee 3, 12618 Tallinn, mait.talts@ttu.ee

¹ Eesti perioodika 1941–1944 = Estnische Periodika 1941–1944 = Periodicals in Estonia 1941–1944 = Estonskaja periodika 1941–1944. Koostanud K. Kaunissaar. Eesti Rahvusraamatukogu, Tallinn, 2009, 180 lk.

² Välis-Eesti perioodika 1944–1975 = Bibliography of Estonian periodicals abroad 1944–1975. Koostanud H. Salasoo, V. Salo. Maarjamaa, Rooma, 1976, vt. lk. 75–87.

³ A. Valmas. Eestlaste kirjastustegevus välismaal 1944–2000. I. osa. Tallinna Pedagoogikaülikooli kirjastus, Tallinn, 2003, lk. 32.

⁴ V. Kures. Eesti pagulasajakirjanduse sünd Gotlandil. – Meie Elu, 09.05.1975, lk. 7, 23.05.1975, lk. 6.

⁵ Sõitu Stockholm, toetas Rootsis asuv Johan Kõpu Eesti Kapital ning ulualust pakkusid Uppsalas elav kirjanikepaar Enn ja Helga Nõu. Olgu neile siinkohal avaldatud minu siiraim tänu!

10.10.1944; *Gotlänningen*, 10.10.1944). Mitmes Salasoo-Salo bibliograafias küsimärgiliselt ära toodud väljaandes ei õnnestunud eestikeelseid veerge leida (näiteks *Alingsås Tidning*, *Norrhelje Tidning*, *Gottlänningen*). Kuid ilmnes, et kaks olulisemast Gotlandi ajalehte kolmest – *Gotlands Allehanda* ja *Gotlands Folkblad* – avaldasid tõepoolest järjekindlalt eestikeelseid uudiseid ja muid materjale enam-vähem kuu aja jooksul, mil suurem hulk Eesti paadipõgenikke Gotlandis viibis enne nende transportimist mandrile.⁶ Lisaks stiihilisele põgenemisele organiseerisid ka Rootsi jõudnud eestlased ise kaasmaalaste ülevedamist, mis on üsna hästi teadaolev fakt. Esimene seesugune laev olevat Slitest Gotlandil väljunud juba 3. septembril 1944.⁷ Üks aktiivsemaid ülevedajaid oli endine Saaremaa kalanduskonsulent Rudolf Schmuul⁸. Erinevate hinnangute kohaselt saabus toona umbes kuu aja jooksul ainuüksi Gotlandile vähemalt 11 000 põgenikku, kellest enamik olid eestlased.⁹ Viimastel aastatel on lõplikuks Gotlandi jõudnud eesti põgenike arvuks stabiliseerunud 6477.¹⁰ Endel Berenseni koostatud ja seni vähe tähelepanu pälvinud nimestikus¹¹ on 6357 nime. Lätlasi saabus Gotlandi erinevatel andmetel üle 3000¹² ja leedulasi vähemalt 242, lisaks ka sakslasi ja isegi poolakaid. Kui arvestame sel perioodil Rootsi jõudnute üldarvuks vähemalt 27 000,¹³ siis jõudis iga neljas Eesti põgenik Rootsi just Gotlandi kaudu.

Tuntumatest kultuuritegelastest põgenesid Gotlandi kaudu vabasse maailma näiteks kunstnik ja luuletaja Arno Vihalemm¹⁴, arhitekt Olev Siinmaa¹⁵, skulptor Ernst Jõesaar¹⁶, tarbekunstnik Ada Aspe¹⁷, näitlejad Edmar ja Helene Kuus (Lensi Römmer)¹⁸ ja naivistlik maalikunstnik Jaan Oad¹⁹, aga ka näiteks keeleteadlane Valter Tauli²⁰, psühholoog Theodor Künnapas²¹, leiutaja Maks Pääbo²² ning õigusteadlane Nikolai Kaasik²³. Ja kuigi Baltikumi põgenikele Gotlandil on pühendatud mitu koguteost²⁴ ja sama teemat puudutav artikkel²⁵, on publitseeritud mälestuskilde

⁶ Teistes lehtedes võis ilmuda üksikuid eestikeelseid teadaandeid ja reklaami. Nt. Jumalateenistus eestlastele. – *Gotlänningen*, 30.09.1944, lk. 3.

⁷ B. Kangro. Eesti Rootsisis. Ülevaade sõnas ja pildis. Eesti Kirjanike Kooperatiiv, Lund, 1976, lk. 39.

⁸ M. Raud-Pähn. Kuidas Gotland eesti põgenikke vastu võttis. Meenutusi seoses mälestuskivi avamisega Gotlandil Slite sadamas. – Eesti Päevaleht (Stockholm), 31.10.2002, lk. 3.

⁹ B. G. Holmert. Gotland under beredskapsåred 1939–1945. I. Fluktingströmmarna från Baltikum i andra världskrigets slutskede. Visby, 1999, lk. 271. Rootslased on Internetis näiteks avaldanud eraldi ka eestlastest Gotlandil interneeritute nimekirjad: <http://www.tjelvar.se/flyktingar/estland-2.htm> [külastatud viimati 07.01.2017]; <http://www.tjelvar.se/flyktingar/estland-3.htm> [külastatud viimati 07.01.2017].

¹⁰ R. Raag. Eesti sõjapõgenike saabumine Ojamaale 1944. aasta sügisel kohaliku ajakirjanduse kajastuses. – Suur põgenemine 1944. Eestlaste lahkumine Läände ning selle mõjud. 22. oktoobril 2004 Tartus toimunud rahvusvahelise teaduskonverentsi artiklite kogumik. Toim. K. Kumer-Kaukanõmm, T. Rosenberg ja T. Tammaru. Tartu Ülikooli kirjastus, Tartu, lk. 82–83; Baltijas bēgli Gotlandē Dāvida Holmerta fotogrāfijās 1944–1945 = Baltic refugees in Gotland in photographs by David Holmert. Sastādītāji: M. Zirnite, A. Lielbārdis. Latvijas Universitātes, Rīga, 2015, lk. 29.

¹¹ Eesti põgenikud Gotlandil 1944. Koost. E. Berendsen. Toronto, 1993

¹² Baltijas bēgli Gotlandē Dāvida Holmerta fotogrāfijās 1944–1945 = Baltic refugees in Gotland in photographs by David Holmert, lk. 29 annab arvuks 3614.

¹³ A. Reinans. Eesti põgenikud Rootsi statistikas. – Suur põgenemine 1944. Eestlaste lahkumine Läände ning selle mõjud. 22. oktoobril 2004 Tartus toimunud rahvusvahelise teaduskonverentsi artiklite kogumik. Toim. K. Kumer-Kaukanõmm, T. Rosenberg ja T. Tammaru. Tartu Ülikooli kirjastus, Tartu, lk. 126–127; vt. ka Kaja Kumer-Haukanõmme artiklit samas kogumikus lk. 18.

¹⁴ B. G. Holmert. Gotland under beredskapsåred 1939–1945. I, lk. 158, 162.

¹⁵ *Ibid.*, lk. 166

¹⁶ *Ibid.*, lk. 279.

¹⁷ *Ibid.*, lk. 159, 162.

¹⁸ *Ibid.*, lk. 283.

¹⁹ *Ibid.*, lk. 289.

²⁰ *Ibid.*, lk. 299.

²¹ *Ibid.*, lk. 283.

²² *Ibid.*, lk. 293.

²³ R. Raag. Eesti sõjapõgenike saabumine Ojamaale 1944. aasta sügisel kohaliku ajakirjanduse kajastuses, lk. 116.

²⁴ B. G. Holmert. Gotland under beredskapsåred 1939–1945. I, 304 lk.; Baltijas bēgli Gotlandē Dāvida Holmerta fotogrāfijās 1944–1945 = Baltic refugees in Gotland in photographs by David Holmert, 207 lk.

²⁵ R. Raag. Eesti sõjapõgenike saabumine Ojamaale 1944. aasta sügisel kohaliku ajakirjanduse kajastuses, lk. 71–112.

sellest ikkagi suhteliselt juhuslikult.²⁶ Mõned mälestuskatked on publitseerinud Juhani Püttsepp²⁷, Pekka Erelt²⁸ ja Rutt Hindrikuse vahendusel läti uurijad²⁹. Veidi pikemalt on enda põgenemist Gotlandi kaudu kirjeldanud üksnes Helga Nõu³⁰ ja tema isa Aleksander Raukas³¹ ning Maie Berendsen Ilves³². Enam-vähem üheeaalsete Helga Nõu ja Berendsen Ilvese mälestustes on tähelepanuväärseid kokkulangevusi: mõlemad kirjeldavad oma läbielamisi kohustuslikus täisaunas, aga ka muljet, mida sõjaaja pimenduses elanud lastele jättis tuledesäras öine Visby linn. Sama mainib oma mälestuskillus ka Lembit Aring.³³ Berendsen Ilves kirjeldab ka põgenike majutuskohaks olnud Visby *Maltfabriken*'i põlengut.³⁴ Üsna põgusalt on püütud uurida ka eesti ja läti põgenike hilisemat kohanemist Gotlandil,³⁵ kuigi saarele jäi väga vähe eestlasi.

Eestikeelsete materjalide avaldamist alustas *Gotlands Allehanda*. Seal nägi juba 28. septembril 1944 ilmavalgust esimene eestikeelne kolumn. Kohe järgmisel päeval, 29. septembril alustas ka *Gotlands Folkblad* eestikeelse materjali avaldamist, andes sellest teada oma esileheküljel pealkirja all „Eestlased“. Samas on ära toodud Tallinna vaade koos Oleviste kirikuga, mille puhul väideti ekslikult, et see on sõjas hävitatud. *Gotlands Folkblad* on materjalide avaldamisel järjekindlam ja tundub, et ka veidi paremini informeeritud (või lihtsalt vähem ettevaatlik?!). Järgnevalt ilmus 21 eestikeelset osa järjekindlalt igas *Gotlands Folkblad*'i numbris (v.a. pühapäev, mil leht ei ilmunud) kuni 24. oktoobrini. Konkureerivas *Gotlands Allehanda*'s seevastu ilmus 19 osa, esialgu igas teises numbris ning alates 10. oktoobrist samuti järjekindlalt igas numbris (v.a. pühapäev) kuni 23. oktoobrini. Eestikeelsed osad on kirjutatud üsna heas eesti keeles, konarlikkust esineb vaid päris esimestes numbrites, hiljem on eestlased ise saanud üle vaadata eestikeelsete osade trükilao.

Eestikeelse osa ühtluspealkirjaks sai *Gotlands Allehanda*'s nimelt „Eestikeelne osa“. *Gotlands Folkblad*'is oli esialgu rubriigi pealkirjaks „Päevauudised eesti keeles“, alates 16. oktoobrist „Uudiseid eesti keeles“. Materjal on tavaliselt leitav väljaande konkreetset leheküljelt (*Gotlands Folkblad*'is 4. leheküljel, *Gotlands Allehanda*'s 8. leheküljel), kuid selles osas esineb ebajärjekindlust kummalgi lehel (suurem on kõikumine just *Gotlands Allehanda* puhul). Eestikeelne materjal paikneb ka konkreetse lehekülje erinevatel veergudel, haarates enda alla mõnikord pea pool lehekülge, mõnikord aga piirdub vaid paari lühikese nupukesega. Nii näiteks sisaldab viimasena ilmunud veerg „Uudiseid eesti keeles“ (*Gotlands Folkblad* 24. oktoobril 1944) üksnes 328 tähemärki (tühikuteta), kui rubriigi pealkirja ennast mitte arvestada.

Millest siis kirjutasid Gotlandi lehed eestlastele? Peamiselt muidugi uudiseid sõjasündmustest ja sellest, mis huvitas otseselt põgenikke: uute põgenike saabumisest, huvitavamate põgenemislugudest, põgenikele korraldatud üritustest, põgenike transpordist Rootsi mandrile jms. Sekka ka mõningaid materjale, mis on tinglikult käsitletavad arvamuskirjandusena. Neis on püütud ühelt poolt põgenike meeleolu üleval hoida, teisalt manitseda Gotlandi rahvasse tänutundega suhtuma, aga ka kiiresti rootsi keelt igapäeva tasemel ära õppima ning endale sobivat tööd otsima. Mõnel põgenike kategoorial, näiteks rohuteadlastel ei olewat see suureks probleemiks ja õnneks olevat just Slitesse Gotlandi idarannikule tulnud hulgaliselt rohuteadlasi, nagu kirjutab 7. oktoobri 1944 *Gotlands Folkblad*. Huvitava vahemärkusena olgu mainitud, et rootsi keelt olevat vähemalt ühes põgenikelaagris eestlastele õpetanud keegi proua Forselius (*Gotlands Allehanda* 14. oktoobril

²⁶ Nt. E. Saar. Põgenemine Rootsi 1944. aasta hilissuvel ja sügisel. – Tuna 2004, nr. 3, lk. 65–78.

²⁷ J. Püttsepp. Läbi tormi ja pisarate paistis Rootsimaa rand. – Postimees, 21.05.2001, lk. 28; J. Püttsepp. Lotade kakaokruus äratas eestlased masendusest. – Postimees, 17.05.2001, lk. 28.

²⁸ P. Erelt. Paadiga Rootsi. – Eesti Ekspress, 16.09.2004, lk. A32–A33.

²⁹ Vt. Baltijas bēgļi Gotlandē Dāvida Holmerta fotogrāfijās 1944–1945 = Baltic refugees in Gotland in photographs by David Holmert, lk. 136–138.

³⁰ H. Nõu. Valetaja. Mälestused, töötsimised. Eesti Ajalehed AS ja Helga Nõu, Tallinn, 2011, lk. 42–46.

³¹ A. Raukas. Minu sugukonnajärglastele Rootsis ehk reisimärkmeid ühe ränduri elust. Stockholm, s.n., 1980, lk. 509–512.

³² M. Berendsen Ilves. [Mälestused]. – Mälutunglad. II. Kogumik kirjutisi Tartu College'i elulugude ja mälestuse kirjutajate rühmast 2002–2003. Koostanud ja toimetanud T. Kirss. Tartu College, Toronto, 2003, lk. 145–167.

³³ L. Aring. Põgenemislugu. – Rändlindude pesad. Eestlaste elulood võõrsil. Koost. T. Kirss. Eesti Kirjandusmuuseum, Tartu, 2006, lk. 58–59.

³⁴ M. Berendsen Ilves. [Mälestused]. – Mälutunglad. II, lk. 156–157; vt. ka R. Raag. Eesti sõjapõgenike saabumine Ojamaale 1944. aasta sügisel kohaliku ajakirjanduse kajastuses, lk. 99.

³⁵ B. Sköld. Baltiska flyktingar på Gotland. Högskolan p på Gotland, Visby, 2008, lk. 6–8.

1944). Ei puudu ka lüüriline vahepala „Homnik Visbys“ (*Gotlands Folkblad* 13. oktoobril 1944) ja karmimad olukirjeldused, nagu „Meri“ (*Gotlands Folkblad* 16. oktoobril 1944) ja „Pääsmine“ (*Gotlands Folkblad* 21. oktoobril 1944).

Nimeliselt on põgenikest mainitud riigitegelast, Riigivolikogu esimeest Otto Pukki, kes esines pidulikul koosviibimisel, ja maletaja Leho Laurist, kes andis ühes põgenikelaagris malesimultaani. Igati positiivselt on ära märgitud ka eestlastesse heatahtlikult suhtunud Snäckgårdsbadeni laagri ülemat Folke Steijnerit (ajalehes küll „saksapärasemas“ vormis hr. Steiner) (*Gotlands Allehanda*, 11. oktoobril 1944), teist laagriülemat Harald Sellegreni (*Gotlands Folkblad*, 29. septembril 1944) ja kohalikku advokaati, Põgenike Abistamise Komitee juhti Osman Nylanderit (*Gotlands Allehanda* 3. oktoobril 1944). Eestlaste pidulikel koosviibimistel viibisid ka maavanem Erik Nylander (*Gotlands Allehanda*, 3. oktoobril 1944) ja piiskop Torsten Ysander (*Gotlands Allehanda*, 3. ja 4. oktoobril 1944). Lugejateni on toodud ka mõned sünnid, surmad ja pulmad Gotlandile jõudnud eesti põgenike seas. 30. septembri *Gotlands Allehanda* annab teada, et põgenike seas surid üleelatud vintsutuste tõttu üks 41-aastane ja 80-aastane naine. 2. oktoobri *Gotlands Folkblad* on ära toonud 80-aastase naisterahva nime (Juula Hanson) ja tema matuse pikema kirjelduse.³⁶ Matusetalituse viis läbi õpetaja Peeter Särgava, kes kolm päeva hiljem laulatas ka kaks eesti paari (*Gotlands Allehanda* 6. oktoobril 1944).³⁷ Sama lehe 4. oktoobri numbrist saame teada sedagi, et umbes samal ajal oli sündinud ka esimene eestlane Gotlandi põgenike seas.³⁸ Oktoobri esimesel poolel esati Solheimis sisse juba ka eesti lasteaed (*Gotlands Allehanda*, 13. oktoobril 1944).

Üsna suurt tähelepanu pööratakse ka 2. oktoobril gümnaasiumi aulas ja Toomkirikus peetud eestlaste korraldatud kontserdile, millega koguti rahalisi vahendeid põgenike heaks ja mis tõi sisse 2300 krooni, nagu kirjutab 5. oktoobri *Gotlands Folkblad*'i eesti veerg. Kontserti mainivad tunnustavalt ka lehtede rootsikeelsed ajakirjanikud.³⁹ 3. oktoobril on nii *Gotlands Allehanda* kui ka *Gotlands Folkblad* kirjutanud, et pühapäeval, 1. oktoobril maandus Gotlandil Koparve talu juures Alva kommuunis kaks Saksa lennukit ühtekokku 6 eestlasest lennuväelasega. *Gotlands Allehanda* teab sedagi, et auastmelt oli tegemist vanemleitnandi, kahe leitnandi ja kolme allohvitseriga.⁴⁰ Eesti lendureid abistas samas talus töötanud, varem Rootsi põgenenud eestirootslane E. Bergström. Samas teatab 16. oktoobri 1944 *Gotlands Allehanda* oma eesti lugejatele, et 13. oktoobril saabus Rootsi veel üks eesti ekipaažiga lennuk.⁴¹

Mitte kõigil põgenikel ei läinud nii hästi. 2. oktoobri *Gotlands Folkblad* ja 3. oktoobri *Gotlands Allehanda* annavad teada, et Svenska Högarna piirkonnas Stockholmi lähedal hukkus laupäeval, 30. septembril 1944 paat 6–8 inimesega, kes kõik uppusid. 5. oktoobri *Gotlands Allehanda* kirjeldab paadiõnnetust Fårösundi lähedal, milles hukkus 5-aastane eest tütarlaps, kuigi kahekuise imiku elu suudeti kunstliku hingamise abil päästa. 2. oktoobri *Gotlands Folkblad* kirjeldab 25. septembril 1944 merel juhtunud intsidenti, mil Nõukogude lennuk ründas eesti põgenike paati. Kaks neist said surma ning kolm vigastada.

³⁶ Mainitud 41-aastane (tegelikult vaevalt 40-aastane) pagulane oli Nelly Ast, kes maeti 27. septembril 1944 Bunge kirikaeda (B. G. Holmert. *Gotland under beredskapsåret 1939–1945*. I, lk. 185). Samal päeval maeti samasse ka teine, 25. septembril surnud Eesti põgenik – L. Männik. Mõlema surma põhjusena on mainitud kuulihaavu. (*Ibid.*)

³⁷ Tänaसेks teame, et laulatute nimed olid Juta Raba ja Friedrich Linde ning Linda Pormeister ja Eino Siirak (B. G. Holmert. *Gotland under beredskapsåret 1939–1945*. I, lk. 140–141).

³⁸ Selleks oli 2. oktoobril 1944 vabamürlastele lähedase organisatsiooni *Odd Fellow* majas sündinud Harry Sildoja (B. G. Holmert. *Gotland under beredskapsåret 1939–1945*. I, lk. 189). Kirjutise avaldamise päeval (4. okt.) sündis ka juba järgmine laps – M. Wainsoo (*Ibid.*, foto lk. 190).

³⁹ Estniska konserten blir en publicsuccès. – *Gotlands Allehanda*, 02.10.1944, lk. 3; U.F. På estnisk konsert. – *Gotlänningen*, 03.10.1944, lk. 3.

⁴⁰ Hendrik Arro (vt. H. Arro. *Eesti lendurid lahingute tules*. Kogumik. Autori väljaanne CD-kettal Tallinn, 2008, lk. 91, 124) andmetel põgenesid 1. oktoobril 1944 Liepājast Rootsi lennuk He-50 (ülem Arnold Potisepp, Evald Luuk ja Viktor Ambus) ning Fokker CVE (meeskonnas Eduard Lepp, Rubo Kaarn ja Konrad Külmallik). Enne seda olid 21. septembril 1944 Tallinnast mujale Rootsi lennanud kaks lennukit Arado AR-95: ühes ülem Harry Anelin, Heino Tammerk, Eduard Sirel, teises ülem Remi Milk ja Korneli Kallas. 22. septembril järgnes neile veel üks Arado AR-95 (ülem Leopold Kruusmägi koos oma naise ja lapsega ning Ilmar Saarne).

⁴¹ Selle Fokker CVE 3w+OD meeskonnas olid lisaks komandör Helmut Vösarile lendurid Boris Päril ja Endel Verk ning motorist Harry Liiksaar (H. Arro. *Eesti lendurid lahingute tules*. Kogumik. Autori väljaanne CD-kettal. Tallinn, 2008, lk. 93).

Samas ei puudu Gotlandi lehtede eestikeelsetel veergudel ka kriitika eesti põgenike nn. väikse ühiskonna ebakohtade suhtes. *Gotlands Allehanda* 4. oktoobri numbris on keegi Vv-r avaldanud kirjutise „Eestlasi Gotlandi kõverpeeglis“, milles kirjeldab kõrkust, ilmseid klassivahesid, alpust ning petturluse ilminguid põgenike seas. Sama lehe 20. oktoobri numbris on pealkirja all „Äärmiselt piinlik ja häbistav lugu“ ära toodud lausa kriminaalne juhtum, mille puhul tuli välja, et eestlased ise varastasid ühe oma kaaspõgenikust eesti kaluri tagant 300 kg angerjaid, mis ta uue elu alustamiseks Rootsi oli toonud. Teisalt manitsetakse 3. oktoobri *Gotlands Allehanda*'s mitte müüma kuldesemeid kohalikele alla nende tegeliku väärtuse. Ka sääraseid juhtumeid olevat ette tulnud.

11. oktoobri *Gotlands Allehanda* püüab teha kokkuvõtteid Rootsi jõudnutest. Balti põgenike koguarvuks (ilmselt koos eestirootslaste, sakslaste ja teistega) hinnati sel hetkel 25 000, neist 17 000 olevat eestlased ja 2000 lätlased. Samas tõdetakse, et Moskva raadio oli olnud väga täpselt informeeritud viimases paadis olijate arvust.

Maailma uudisedki jõudsid Rootsi lehtede vahendusel Gotlandi lehtede eestikeelsetele veergudele. Aines on võetud valdavalt Rootsi lehtedest ning tunnetatavad on sõjaajale iseloomulik infonappus ja teatav ühekülgsus. Esikohal on mõistagi Baltikumi ja Idarinnet tervikuna puudutavad rindeteated, aga ka näiteks Soome või Ungari toonastele küllaltki eripärastele oludele pöörati suurt tähelepanu. 17. oktoobril 1944 on nii *Gotlands Folkblad* kui ka *Gotlands Allehanda* teatanud „kõrberebasena“ kuulsaks saanud kindral-feldmarssal Erwin Rommeli surmast (kes oli sunnitud sooritama enesetapu 14. oktoobril). *Gotlands Allehanda* väidab, et Rommel suri sõja-vaavadesse, *Gotlands Folkblad* aga mainib põhjusena peahaava. 21. oktoobri *Gotlands Allehanda* teab juba põgusalt ja üldsõnaliselt pajatada ka salaorganisatsioonist Hitleri vastu Saksamaal. Prantsusmaa puhul väitis *Gotlands Allehanda* „eesti toimetuse“, et seal on täies hoos giljotiinid (*Gotlands Allehanda*, 18. oktoobril 1944). Oktoobri algul anti eesti põgenikele teada ka Otto Tiefi valitsuse moodustamisest (*Gotlands Allehanda*, 3. oktoobril 1944). Juba 26. septembril andis Tiefi valitsuse moodustamise katsest teada ka prof. Birger Nermani poolt toimetatud *Baltiska Nyheter*⁴² ning teated sellest jõudsid ka rootsikeelses ajakirjandusse.⁴³ 18. oktoobri *Gotlands Allehanda* on andnud retrospektiivse ülevaate Baltikumi vallutamisest punavägede poolt. Sama lehe 21. oktoobri numbris on põgenikele meelde tuletatud sedagi, et nad peavad loovutama oma relvad Rootsi võimudele.

Kes olid aga eesti veergude koostajad? Materjalid on ilmunud enamasti anonüümselt (uudiste puhul on see loomulik), mõnikord ka initsiaalidega (näiteks A. L-g, J. K., EV., Vv-r) allkirjastatult. Üksnes majandusprofessor Eduard Poom avaldab oma täisnime all mitu juhtkirjaladset kirjutist (vt. *Gotlands Allehanda* 10., 12. ja 23. oktoobril 1944). Viimases eestikeelset materjali sisaldavas lehes on Ed. Poom maininud sedagi, et lehe eestikeelse osa toimetuse muutus lühikese aja jooksul mitu korda. See oli ka loomulik, sest eestlasi siirdus pidevalt Gotlandilt Rootsi mandrile. *Gotlands Allehanda* 5. oktoobri lehest leiame ka ühe eestikeelse luuletuse „Nuttev kodumaa“, mille autoriks on märgitud ilmselt pseudonüümne Rein Ranna-Roo. Sama pseudonüümi all avaldas juba kodumaal kirjutisi ajakirjanik Jaan Kask,⁴⁴ mistõttu võib pidada enam kui tõenäoliseks, et Jaan Kask on ka *Gotlands Allehanda*'is kirjutava pseudonüümi J. K. taga (näiteks *Gotlands Allehanda* 5. oktoobril 1944).⁴⁵ Igal juhul saabus ta Gotlandile 25. septembril 1944⁴⁶ ning ta esitles end Rootsi võimudele just ajakirjanikuna.⁴⁷

Siinkohal võiks ära tuua korduva, esimese ja viimase salmi sellest 20-stroofilisest luuleteosest:

*Aas halas ja nuuksudes nuttis nurm
muld muserdus mustas leinas;
üle kodumaa väljade sõitis surm
mõrv magas maarjaheinas.*

⁴² Proklamerandet av en nationell regering i Estland. – *Baltiska Nyheter* (1944) nr. 6, s. 1.

⁴³ „Nationell“ estnisk regering har bildets. – *Gotlands Folkblad*, 26.09.1944, lk. 8.

⁴⁴ R. Parve. Jääkfakte (IV). – Keel ja Kirjandus 1996, nr. 3, lk. 192.

⁴⁵ Kirjandusmuuseumi saksaage eesti ajakirjanduse kartoteegi andmetel kirjutas Jaan Kask Saksa okupatsiooni ajal initsiaalse pseudonüümi J.K. all (vt. KMARBO = Kirjandusmuuseumi arhiivraamatukogu bibliograafia osakond PsD = Postimehe arhiivkartoteek II, lk. 2, 27, 34, 117.).

⁴⁶ B. G. Holmert. Gotland under beredskapsåred 1939–1945. I, lk. 280.

⁴⁷ Eesti põgenikud Gotlandil 1944. Koostanud Endel Berendsen. Toronto, 1993 lk. 17.



Üks kindlaid lehetegijaid Gotlandil 1944. a. oli Pärnust pärit ajakirjanik Jaan Kask (ilukirjaniku-na Rein Ranna Roo), kelle üks pseudonüümi oli ka Joe Niilus. 1932. a. ilmus Pärnus „Joe Niiluse tähtsaamat 1933“ (ainus omasugune), millesse tegi šaržid Romulus Tiitus. Sealsamas (lk. 69) ilmus ka tema šarž Joe Niilusest (= Jaan Kasest).

on rootsikeelne reklaam, milles tutvustatakse Elu-nimelist kohvi (tegemist oli firma Eric Lindvall Uppsala toodanguga).

Oktoobri lõpuks kahanes tasapisi põgenikevool. 21. oktoobril on *Gotlands Folkblad* teatanud, et eelmine päev olevat olnud üle pika aja esimene, mil uusi põgenikke ei saabunud, sama on teatatud ka 23. oktoobril. Olid ju Eesti saared selleks ajaks enamjaolt okupeeritud ning alates 20. oktoobrist hakkasid Rootsis võimud tegelema organiseeritud ülevedamise takistamisega.⁴⁸ Arvo Hormi mälestuste põhjal teame näiteks sedagi, et 15. oktoobril Loonalaiule saadetud mootorpaat „Ruhno“ sattus venelaste tule alla ja pidi kaks meest kaotanuna ning tulemusteta Gotska Sandöni tagasi pöörduma.⁴⁹ Sääraste päästeaktsioonide „baasiks“ oli peamiselt just Slite sadam Gotlandil.⁵⁰ Ja kuigi hiljemgi saabus Rootsi ja sealhulgas Gotlandi üksikuid põgenikke⁵¹ – viimased paadid Läti Kuramaalt 14.–15. mail 1945⁵² –, oli oktoobri lõpuks 1944 massipõgenemine siiski lõppenud.⁵³

Täna meenutavad eestlastest ja lätlastest põgenikke eelkõige Slite sadamas paiknev üsna hästi tuntud, 2002. aastal avatud mälestuskivi⁵⁴ ja teine tagasihoidlikum, Bunge kirikaia asuv

Huvitav on tõdeda, et see pole ainuke eestlastest paadipõgenike saatust puudutat luuleteos tähelepänu all olevates Gotlandi lehtedes. 12. oktoobri 1944 *Gotlansk Folkblad*'is kirjutab keegi pseudonüümi Arcturus taha peituv autor põgenikele pühendatud rootsikeelse luuletuse „*Baltisk flygtingarna*“. Üsna suure tõenäosusega kasutas pseudonüümi A. L-g hilisem tuntud väliseesti ajakirjanik Adelaide Lemberg, kes saabus Gotlandile juba 25. augustil 1944.⁴⁸ Seda on oletanud nii Raimo Raag⁴⁹ kui ka Enn Nõu, kellega autor siinkohal konsulteeris.

Gotlands Allehanda 23. oktoobri 1944 numbris ilmus viimane eestikeelne veerg, kus Eduard Poom on kirjutanud, et oma lühikese eksistentsi vältel muutus lehe eestikeelne toimetus pidevalt. Samas tädatakse ajalehe peatoimetajat Arthur Nilssonit, kelle vastutulelikkust on tunnustavalt ära märgitud ka juba esimese eesti veeru puhul selles lehes. Erilist tänu on seejuures väljendatud rootsi toimetajale Robert Herlitzile, kes olevat eestikeelsetele lehetegijatele olnud igati abiks. Selleks ajaks olid paljud saarel olnud eestlased juba Rootsi mandrile toimetatud, kohale jäid vaid üksikud (näiteks Vello Noodapera).

Huvitavaks leiuks on *Gotlands Allehanda* 12. oktoobri 1944 numbris eesti veeru juures kohaliku kaupmehe Ivar Spare reisisajade äri eestikeelne reklaam. Sama reklaam on sama lehe 4. oktoobri numbris ilmunud esmalt saksakeelsena, ilmselt eeldades, et just saksa keel on eesti põgenike ja rootslaste *lingua franca*. Kõrvalise, kuid veidi naljaka vahepalana olgu mainitud, et 5. oktoobri 1944 *Gotlands Allehanda*'s

⁴⁸ B. G. Holmert. *Gotland under beredskapsåred 1939–1945*. I, lk. 285.

⁴⁹ R. Raag. Eesti sõjapõgenike saabumine Ojamaale 1944. aasta sügisel kohaliku ajakirjanduse kajastuses. – *Suur põgenemine 1944*, lk. 115.

⁵⁰ B. Kangro. *Eesti Rootsis*, lk. 39.

⁵¹ ERA, f. 5010, n. 1, s. 20.

⁵² M. Raud-Pähn. *Seiku Rootsist organiseeritud päästeaktsioonidest*. – *Rahvuslik Kontakt*, Stockholm, 2014, nr. 3, lk. 42–47.

⁵³ 25 a. suurest põgenemisest. – *Väliseestlase kalender 1969*, lk. 99.

⁵⁴ B. G. Holmert. *Gotland under beredskapsåred 1939–1945*. I, lk. 247–248.

⁵⁵ Organiseeritud päästeaktsioonide kohta vt. M. Raud-Pähn. *Seiku Rootsist organiseeritud päästeaktsioonidest*, lk. 42–47.

⁵⁶ M. Raud-Pähn. *Kuidas Gotland eesti põgenikke vastu võttis*, lk. 3.



Jaan Kask seismas maja ees, kus arvatavasti asus Eesti Kodu (1947?). Eesti Ajalooarhiiv, EAA.5400.1.11.6.1



Adelaida (Adelaide) Lemberg „Ameerika Hääle“ toimetuses 1955. Foto: Harald Perten. EFA.656.0-407611

maapinnal paiknev mälestuskivi, millel vaevumärgatav rootsikeelne riimis poeetiline tekst: „*I ödesmättad ofredstid / de sökte på vid Gotlands strand / för stormen i sitt fosterland / och vila här i frid. 1944*“ (ligikaudne tõlge: Saatusküllasel rahutuste ajal nad otsisid varju Gotlandi rannal tormi eest ja puhkavad siin rahus. 1944).⁵⁷ Läti turistide seas on hästi tuntud ka nn. lätlaste mälestuskivi Katthammarsvikis, kus paeseina on raiutud „*Lettiska flyktigar 1945 maj*“ (Läti põgenikud 1945 mai).⁵⁸

⁵⁷ 2016. aasta suvel taas kord Gotlandil viibides „taasavastas“ selle Gotlandi külastanud autori endine kolleeg Tarmo Tüisk.

⁵⁸ B. G. Holmert. Gotland under beredskapsåret 1939–1945. I, lk. 248; R. Noodaper. Gotlandil mälestati põgenemist bussireisiga. – Eesti Päevaleht (Stockholm), 07.10.2004, lk. 3.

Kui oluliseks infoallikaks olid Gotlandi Rootsi lehtede eestikeelsed veerud põgenike jaoks, on tagantjärele keeruline hinnata. Kindlasti oli ka teisi, võib-olla isegi olulisemaid teabeallikaid. Hakkas ju 28. oktoobrist 1944 regulaarselt ilmuma eesti pagulastele mõeldud Teataja, mida toimetati ka muu hulgas Gotlandi põgenikelaagrisse.⁵⁹ Esileheküljel päev hiljem ilmununa dateeritud, kuid väidetavalt juba paar päeva varem olevat trükist tulnud ka teine pagulastele mõeldud väljaanne Välis-Eesti.⁶⁰ Sama aasta 22. detsembril hakkas ilmuma juba ka *Stockholms-Tidningen*'i „Lehekülj Eestlastele“, mida väliseestlased peavad Rootsi regulaarse väliseesti ajakirjanduse alguseks⁶¹. Järgnevatel aastatel (1945–1947) ilmus eestikeelseid veerge veel mõnes teiseski Rootsi kohalikus ajalehes, väidetavalt näiteks ajalehes *Borås Nyheter*⁶², kuid see oleks juba uue uurimistöo teema.



Mälestuskivi Gotlandil, Bunge kirikaias. Foto: T. Tuisk

⁵⁹ Ajalehe *Gotlands Allehanda* 30. septembri 1944 numbril eestikeelses veerus kirjutatakse põgenikelaagrisse toimetatud ajalehest Teataja, mis on andnud Raimo Raagile alust oletada senitundmatu laagriolemasolu (vt. R. Raag. Eesti sõjapõgenike saabumine Ojamaale 1944. aasta sügisel kohaliku ajakirjanduse kajastuses, lk. 109–110). Teade väärilb ilmselt edasist uurimist. Teate võimalik seostamine augustis 1944 ilmunud Eesti Teataja ainukeseks jäänud numbriga pole ilmselt põhjendatud.

⁶⁰ B. Kangro. Eesti Rootsis, lk. 115; 25 a. suurest põgenemisest. – Väliseestlase kalender 1969, lk. 99.

⁶¹ *Ibid.*, lk. 115–116; Eesti Päevaleht, 25.04.1964.

⁶² B. Kangro. Eesti Rootsis, lk. 114–115.